

VÁLTOZÁSVIZSGÁLATOK A HANGONY-VÖLGYI BEJÁRÓK ANYAGI KULTÚRÁJÁBAN

(Néprajzi tanulmány)

DÖMÖTÖR ÁKOS

Lakásviszonyok

A munkásság anyagi kultúrájában jelentős részt foglal el a lakás és a lakásviszonyok kérdése. A lakás nemcsak a termelőerők szintjét fejezi ki az adott történelmi korokban, hanem a társadalom szerkezetét is sajátosan tükrözi. Mivel némely lakás több nemzedéket kiszolgál, a régi lakásformák évtizedekre, sőt még hosszabb időre megőrzik az életmód régebbi változatait.

Bár az öltözködés területén jóval gyorsabbak a változásfolyamatok mint a lakások esetében, mégis genezisést tekintve összefügg az életmód e két területe. *A lakóépület „megmerevített” ruha, amelyből az ember naponta többször „kibújik”. Az emberi öltözék viszont magával hordott lakás az ipari munkás testén a funkciók differenciálódása után. A lakás mint lassan változó és általában nehezen mozgatható viselet szilárd keretek közé szorítja a termelő embert, és konzerválja életmódját.* A paraszti lakóhellyel összevethető munkáslakás idők folyamán a hagyományos vonásokat megőrizte, és számos átmeneti forma található a paraszti és városi lakások között.

A lakásban mint a település legkisebb egységében természetesen korábbi emberi érdekek is kifejeződhetnek. A munkásság néhol erősen elmaradott lakásviszonyai magyarázatul szolgálhatnak a tudati állapot elavult vonásainak csökönyös megmaradására. A bejáró munkások lakásai, házai a Hangony völgyében átmeneti állapotot tükröznek. A halmazfaluk szerkezete és a régi háztípusok a családok mezőgazdasági tevékenységének, paraszti önellátó-kisárutermelő munkájának feleltek meg. Az épületek átalakításai és a települések infrastruktúrájának fejlesztése ellenére árulkodnak a korábbi termelési igények kielégítéséről.

A munkáslakások szintén változatokban élnek. Ahhoz, hogy a fejlődés fő vonalait megállapítsuk, a munkáslakások tipológiájának összeállítására van szükség. Mindig a meghatározott terület formáiból indul ki a tipológus a rendszerezés kezdetén, és állandóan a történelem mozgó talaján kell állnia. A lakástipológia egyik rendezőelve a funkció. A kérdés azonban így vetődik fel: kinek vagy melyik közösségnek érdeke az, hogy ilyen vagy olyan lakásban termelődjék újra a munkaerő? Ez a kérdés tehát megköveteli a funkció alárendelését a gazdasági-társadalmi viszonyoknak, amelyek a Hangony völgyében meglehetősen Janus-arcúak.

A jelenkori néprajzi vizsgálatban, különösen a lakásviszonyok területén nagyobb figyelmet kell fordítani az egységet biztosító elemekre. Mivel a gyár megszabja a település arculatát, a munkáslakás termelőhelytől való függése közérthető. Ez a függés átteleesebb, mint a korábbi volt a paraszti életben, mert a vállalat számos intézmény közreműködésével alakítja ki az ipari munkaerő újratermelődéssének feltételeit, viszont a falusi „élettér” a termelőhellyel organikus egységet képez.

A bejárók Hangony-völgyi társadalmában az ózdi vasgyár hatása a népcsoport hagyományos kultúrájával keveredett össze, más szóval a faluközösségek által képviselt

népcsoportban növekedett az etnoszociális együttesek súlya. A bejárók esetében a lakás és a termelőhely közti viszony minőségi átalakulása ment végbe, de a társadalmi szervezetek életmódformáló jelentőségénövekedése más jellegű és eltérő mértékű volt, mint a városba települt munkásoknál.

A hagyományok csökönnyös megmaradását a bejárók körében az életmód keretei, a lakásviszonyok magyarázzák legvilágosabban. A háztípusok és a lakás funkciórendszere közti összefüggések az új életmódváltozatok megjelenését teszik érthetővé. Az átmenetek néprajzi típusorba való beállítását az anyagi kultúra változásfolyamatának főbb állomásait idézi elénk.

A megfigyelések és a kérdőíves gyűjtés alapján a Hangony völgyében, a bejáró munkások között három fő háztípust állapítottam meg. Az ún. „hosszú ház” a paraszti funkciórendszer megőrzője volt. Részai és ezeknek az elnevezései megegyeztek a palóc házról szóló korábbi néprajzi leírásokkal. A „hosszú ház” ismerete azért mutatkozott figyelemre méltónak, mert mint a bejáró munkások lakásának „ősformá”-ja a jelenkori háztípusok és funkciórendszereik megvilágításához szolgált kiindulópontul.¹

Domaházán még elevenen élt annak a „hosszú ház”-nak az emléke, amely a nagycsalád általánosan elterjedt lakása volt a századforduló idejéig.

Elek Csank Béla 41 éves anyagosztályozó segédmunkás felvilágosítása értelmében házuk a következő részekből állt: „első ház” + „pitvar” + „komra” + „gabonás” + „ambitus”. A régi „hosszú ház”-ukat közben átalakították. Az „első ház” mellé egy szobát építettek, és így az „ambitus” megrövidült. A pitvarból kikerült a kemence. Konyha lett belőle, amelybe „sparhet”-et állítottak. A „komrá”-ból elkülönítettek egy részt, így keletkezett a spájz.

A „hosszú ház” utóéletének változatai kísértetiesen megegyeztek egymással. A lényeg minden esetben az volt, hogy az ipari bérmunkából élők mezőgazdasági tevékenysége csökkent, és a „gabonás” elvesztette korábbi szerepét.

A „hosszú ház” elhagyta paraszti kamra- és istállórészeit, mert a bejárók gazdálkodása átalakult. A „gabonás” tárolási funkciója helyett növekedett a konyha jelentősége. Míg korábban a pitvar lakóhelyül, kommunikációs térségül is szolgált, a konyha szerepe egyértelműen az étel feldolgozását foglalta magába. A hosszú ház átalakításai az ételfeldolgozás helyének kialakulásával függtek össze. Gyarapodtak a lakószobák, bár a bejáró munkások napjainkban sem hódították meg teljesen lakásukat. A „szobásodás” folyamatában megőrződött az „első ház”-nak nevezett vendégszoba kultikus funkciójában.

A paraszti földművelést a bejáró munkások fokozatosan szabadidő-tevékenységgé váló kertművelése váltotta fel. A gazdálkodás jellegének megváltozása következtében a kert szabaddá vált a korábbi mezőgazdasági földterülettel szemben a házfejlődés számára, és a lakás szükség esetén a „portá”-n terjeszkedett. A hosszú ház folyosója megszűnt, és létrejött az L alakú ház.

A jelenkori Hangony-völgyi lakások fejlődésében az „eltűnt folyosó” a harmadik és a legújabb háztípusban, az ún. „tömbház”-ban bukkant elő.

A külső folyosó bekerült a tömbház lakóterébe. A lakás belső folyosója a városiasodás egyik jelensége volt. Az életmódjában városiasodó bejáró munkások monogám kiscsaládjának igénye a lakótérség ilyen irányú átrendeződését követelte.

A háztípusok előfordulása a vizsgált négy községben a hosszú házak visszaszorulását, az L alakú házak erőteljes jelentkezését és a tömbházak számának gyors növekedését bizonyította.

1 Pápai Károly: A palóc faház. Ethnographia 1893. évf. 18.

A háztípusok elterjedése a Hangony-völgyi bejáró munkások körében (%-ban)

Időszakok	Domaháza			Kissikátor			Hangony			Szentsimon		
	hosszú ház	L alakú ház	tömbház	hosszú ház	L alakú ház	tömbház	hosszú ház	L alakú ház	tömbház	hosszú ház	L alakú ház	tömbház
1945 előtt	28,2	2,0	–	4,6	6,9	–	26,5	5,2	–	16,6	3,7	0,9
1945–1950	5,0	–	1,0	–	–	–	4,0	3,4	0,5	4,6	2,7	0,9
1951–1955	13,1	2,0	1,0	–	16,2	–	4,6	2,3	0,5	8,3	4,6	1,8
1956–1960	17,1	1,0	3,0	4,6	37,2	–	2,8	9,8	2,8	3,7	8,3	8,3
1961–1965	7,0	–	–	4,6	9,3	2,3	3,4	5,2	5,2	1,8	2,7	9,2
1966–1970	11,1	–	3,0	–	2,3	2,3	0,5	2,3	8,6	1,8	0,7	10,1
1971–1977	–	1,0	4,0	–	2,3	6,9	0,5	0,5	10,4	0,9	–	7,4
Összesen	81,8	6,0	12,1	13,9	74,4	11,6	42,7	28,9	28,3	37,9	23,1	38,8

A háztípusok alakulását a lakás szerkezetének változástendenciái kísérték. 1945 után csökkent az egyszoba-konyhás lakások száma, amely a régi paraszti életmód kerekeinek gyengülését jelentette. A korábbi paraszti gazdálkodáshoz szükséges melléképületek, tárolók eltűntek, vagy lényeges funkcióváltáson mentek át.

A kétszoba-konyhás lakások az ötvenes években váltak tömegessé. A lakás szerkezetének változásaitól lemaradt a használat módja. A régi funkciórendszer makacsul fenntartotta magát. A „szobásodás” folyamata, vagyis a lakószobák gyarapodása egyelőre csupán a lakás szerkezetében idézett elő lényeges változásokat. A lakáshasználat a technikai szerkezet megjelenése után kullogott.

A hatvanas évektől fogva még két új jelenséget lehetett megfigyelni a lakásszerkezet alakulásában a bejáró munkások körében: elterjedt a fürdőszoba, és az újonnan épült házak a kétszintesé válással függőleges irányban bővültek. Igen sokszor az emeleten a fiatalok, az alsó szinten az öreg szülők laktak. Ha a nagyvárosi proletárok hatalmas bérházaival hasonlítjuk össze ezeket a családi építményeket, akkor azt mondhatjuk, hogy az „emeletesedés”, a kétszintes házak terjedése a Hangony völgyében – főleg a hatvanas évek során – a munkáslakások humanizációját teremtette meg.

A lakásszerkezet fentiekben vázolt fejlődését támasztja alá a következő táblázat:

A barkó vasmunkások lakásainak szerkezete százalékos megoszlásban

Időszakok	Domaháza						Kissikátor					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1945 előtt	80,6	16,1	3,2	–	–	–	16,6	66,6	–	16,6	–	–
1945–1950	80,0	–	20,0	–	–	–	25,0	25,0	–	50,0	–	–
1951–1960	31,1	33,3	15,5	8,8	8,8	2,2	28,2	23,0	7,6	28,2	12,8	–
1961–1970	10,0	36,6	20,0	10,0	23,3	–	7,1	28,5	28,5	7,1	28,5	–
1971–1977	11,0	11,0	33,3	–	33,3	11,0	–	7,6	7,6	7,6	38,4	15,3
Összesen	39,1	26,6	15,0	5,8	11,6	1,6	18,4	25,0	25,0	21,0	18,4	2,6

Időszakok	Hangony						Szentsimon					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1945 előtt	48,1	46,2	5,5	–	–	–	30,4	39,1	17,3	13,0	–	–
1945–1950	11,1	37,0	11,1	22,2	18,5	–	15,3	46,1	15,3	15,3	7,6	–
1951–1960	11,3	45,2	20,7	7,5	15,0	–	1,9	56,8	19,6	–	21,5	–
1961–1970	11,6	22,0	24,6	6,4	28,5	6,4	9,3	32,5	16,2	2,3	27,9	11,6
1971–1977	7,3	4,8	36,5	4,8	39,0	7,3	–	–	58,3	–	16,6	25,0
Összesen	18,6	30,9	20,2	6,7	20,2	3,1	9,8	40,8	21,1	4,2	18,3	5,6

Magyarázat

I.: egyszoba-konyhás lakás, II.: kétszoba-konyhás lakás, III.: háromszoba-konyhás lakás,
IV.: nyári konyha, V.: fürdőszoba, VI.: kétszintes

A halmaztelepülés régi arculatát a korábbi telekaprózódás lényegesen megszabta. A kiskertek terjedelme 1945 után főleg a bejáró munkásoknál a háztípusok fejlődését az emeletesedés irányába terelte.

Különösen ebből a szempontból figyelemre méltó a kertek nagyság szerinti csoportosítása és előfordulásuk kimutatása.

*A bejáró munkások kertjeinek nagysága és százalékos előfordulása
a reprezentatív felmérés alapján*

Megnevezés	A faluközösség bejáróinak %-ában				Összesen
	Doma- háza	Kissi- kátor	Han- gony	Szent- simon	
50 ölen alul	6,0	22,5	4,1	1,0	5,8
50-100 öl között	29,2	40,0	16,6	13,0	21,2
101-200 öl között	36,5	22,5	35,4	39,1	35,1
201-300 öl között	9,7	7,5	9,0	28,2	13,9
301-400 öl között	3,6	2,5	13,1	5,4	7,8
400 öl felett	3,6	2,5	13,8	7,6	8,6
Kertje nincs	10,9	2,5	7,6	5,4	7,2

Az emeletesedés folyamatát egyrészt az ózdi vasgyártól származó rendszeres jövedelem, másrészt a tsz-ben vállalt alkalmi munkáért járó fizetség serkentette. A munkássá válás fokozataiból adódóan Ózd felé növekedő tendenciát mutatott a nagyipari-kohászati termelésből eredő, biztos és számszerűen meghatározott jövedelem. Nyilvánvalóan az iparosodás anyagi alapjára támaszkodott a háztípusok városiasodása.

*A bejáró munkások jövedelme faluközösségenként
a reprezentatív felmérés alapján (%-ban)*

A jövedelem megnevezése	Hangony-völgyi községek				Összesen
	Doma- háza	Kissi- kátor	Han- gony	Szent- simon	
1500 Ft alatt	4,8	4,2	4,2	5,8	4,8
1500-2000 Ft között	7,7	4,2	9,0	7,5	7,8
2001-2500 Ft között	10,6	6,3	10,6	10,0	10,0
2501-3000 Ft között	24,2	4,2	18,6	15,0	17,4
3001-3500 Ft között	22,3	27,6	16,4	21,6	20,3
3501-4000 Ft között	21,3	23,4	16,4	17,5	18,5
4001-4500 Ft között	6,7	17,0	12,7	10,0	11,1
4501-5000 Ft között	0,9	8,5	9,0	10,8	7,6
5000 Ft felett	0,9	4,2	2,6	1,6	2,1

A művelt háztáji terület nagyságából kitűnt, hogy a régi paraszti földművelés átalakult, és a kerttel való foglalkozás irányában fejlődött. A nyári konyhák csökkenő arányú szívsós újratermelődése az életmódváltozás átmeneti jelensége. A „háztáji tanyásodás” folyamatában a nyári konyha lakásfunkciója csak időlegesen és semmi esetre sem kizárólagosan alakította át az erős paraszti hagyományokkal rendelkező bejáró munkások lakását „többosztatú tisztaszoba-komplexum”-má. Lehetővé vált a Hangony völgyében a lakás alapterületének növelése.

A lakótérség alapterülete m²-ben

A lakótérség nagysága	Domaháza					Kissikátor				
	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1977	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1977
15 m ² alatt	1,1	–	2,2	2,2	1,1	–	–	–	–	–
15–20 m ²	4,4	–	1,1	–	–	–	–	–	–	–
21–30 m ²	4,4	3,3	–	2,2	–	–	–	4,8	–	–
31–40 m ²	8,8	2,2	5,5	3,3	–	4,8	–	12,1	2,4	–
41–60 m ²	7,7	1,1	12,2	1,1	–	2,4	–	17,0	7,3	–
61–100 m ²	–	–	10,0	10,0	2,2	4,8	4,8	14,6	9,7	7,3
100 m ² felett	–	6,6	2,2	3,3	13,3	–	–	2,4	–	4,8

A lakótérség nagysága	Hangony					Szentsimon				
	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1977	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1977
15 m ² alatt	–	–	0,6	–	–	–	–	–	–	–
15–20 m ²	0,6	–	0,6	0,6	0,6	3,1	–	–	–	–
21–30 m ²	4,0	–	2,0	0,6	–	3,1	1,0	1,0	1,0	–
31–40 m ²	9,5	–	1,3	1,3	0,6	4,2	–	1,0	–	–
41–60 m ²	8,8	5,4	8,1	4,7	1,3	4,2	4,2	8,4	9,4	–
61–100 m ²	7,4	2,7	11,5	14,9	7,4	4,2	2,1	15,7	16,8	2,1
100 m ² felett	–	–	2,7	0,6	0,6	1,0	–	7,3	4,2	5,2

Ugyanakkor növekedett a szoba és a konyha alapterülete is.

*A szoba alapterülete m²-ben
(A község bejáróihoz viszonyítva, a reprezentatív felmérés alapján)*

Időszakok	Domaháza			Kissikátor			Hangony			Szentsimon		
	4x4 m			4x4 m			4x4 m			4x4 m		
1945 előtt	4,1	20,8	6,2	–	4,7	14,8	3,4	10,2	16,4	3,4	9,0	6,8
1945–50	2,0	4,1	–	–	3,7	3,7	–	2,7	5,4	–	3,4	4,5
1951–60	6,2	12,5	6,2	3,7	40,7	7,4	2,0	8,9	14,3	–	11,3	20,4
1961–70	2,0	8,3	16,6	–	14,8	3,7	–	4,7	21,2	1,1	6,8	25,0
1971–77	2,0	–	8,3	–	3,7	–	0,6	2,0	7,5	–	1,1	6,8
Összesen	16,6	45,8	37,5	3,7	66,7	29,6	6,1	28,7	65,0	4,5	31,8	63,6

*A konyha alapterülete m²-ben
(A község bejáróihoz viszonyítva, a reprezentatív felmérés alapján)*

Időszakok	Domaháza			Kissikátor			Hangony			Szentsimon		
	4x4 m			4x4 m			4x4 m			4x4 m		
1945 előtt	9,3	13,9	6,9	19,2	–	–	19,8	4,9	4,2	12,9	3,5	1,1
1945–50	2,3	4,6	–	–	3,8	3,8	2,8	3,5	2,1	3,5	3,5	1,1
1951–60	4,6	13,9	9,3	19,2	26,9	7,6	14,1	6,3	5,6	11,7	10,5	10,5
1961–70	9,3	6,9	9,3	11,5	3,8	–	14,8	6,3	3,5	18,8	9,4	4,7
1971–77	–	2,3	4,6	3,8	–	–	8,5	1,4	1,4	1,1	4,7	2,3
Összesen	25,5	41,6	30,1	53,7	34,5	11,4	60,0	22,4	16,8	48,0	31,6	19,7

A háztípusok alakulását és a lakásszerkezetek fejlődésének minőségi ugrásait az építőanyagok változásai kísérték. Gyakran használták fel a régi anyagot az új, korszerű házak építésénél. Főleg a bejáró munkások anyagi helyzetéből és az ellátási viszonyok alakulásától függött a házépítés sorsa.

Az építési munkálatok fejlődésének megállapítható tendenciái szerint 1945 előtt főleg a vályog fordult elő mint építőanyag. Egyre több téglát használtak fel 1945 után. Leginkább vályoggal keverten húzták fel a téglafalakat. Ezekben az esetekben az égetett téglasorok alulra kerültek, a vályogot pedig felülre rakták.

A vályog megmaradásának elsősorban anyagi okai voltak. Ha az építkezőnek több téglára nem futotta, kiegészítette vályoggal. Akárhogy emelkedett a téгла szerepe a Hangony-völgyi építkezésekben, a vályog teljes kiszorítása máig sem sikerült. A téгла kizárólagos felhasználására meglehetősen elenyésző százalékos arányban került sor.

A kő még drágább építőanyagnak bizonyult. Az 1945-öt megelőző években csupán a jobb módú parasztok tudtak maguknak bodrogkeresztúri követ hozatni szekérral. A lábazat ilyenkor ebből készült.

Az olcsó kohósalakot 1945. után egyre inkább használták a Hangony völgyében. Az ózdi vasgyár saját dolgozóinak kedvezményes áron és üzemi teherautók biztosításával gyorsította a kohósalak elterjedését az iparvidék családház-építkezéseiben. Az ebből előállított téglák és a vert „blokk”-ok különösen az ötvenes évek második felében terjedtek el.

Az építőanyagok fajtáinak elterjedése (%-ban)

Időszakok	Domaháza						
	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1955	1956– 1960	1961– 1965	1966– 1970	1971– 1977
Vályog	13,2	3,0	7,1	3,0	3,0	1,0	-
Vályog és téгла	14,2	2,0	8,1	9,1	3,0	6,1	-
Téгла	-	1,0	2,0	2,0	1,0	3,0	3,0
Kő	-	-	-	1,0	1,0	-	-
Kohósalak	-	-	1,0	4,0	-	3,0	4,0
Összesen	27,5	6,1	18,3	19,3	8,1	13,2	7,1

Időszakok	Kissikátor						
	1945 előtt	1945– 1950	1951– 1955	1956– 1960	1961– 1965	1966– 1970	1971– 1977
Vályog	9,7	2,4	4,8	7,3	9,7	-	-
Vályog és téгла	-	-	2,4	-	-	-	-
Téгла	2,4	2,4	-	2,4	2,4	-	-
Kő	-	-	-	2,4	2,4	-	-
Kohósalak	-	-	-	34,1	2,4	-	12,1
Összesen	12,1	4,8	7,3	46,3	17,0	-	12,1

Időszakok	Hangony						
	1945 előtt	1945- 1950	1951- 1955	1956- 1960	1961- 1965	1966- 1970	1971- 1977
Vályog	17,3	2,3	1,7	1,1	-	-	0,5
Vályog és tégl	8,3	5,3	4,7	4,1	3,5	0,5	-
Tégla	2,3	0,5	-	1,1	1,1	0,5	-
Kő	1,1	-	0,5	-	-	-	-
Kohósalak	1,7	1,1	1,7	8,3	8,9	11,3	8,3
Összesen	31,1	9,5	8,9	14,9	13,7	12,5	8,9

Időszakok	Szentsimon						
	1945 előtt	1945- 1950	1951- 1955	1956- 1960	1961- 1965	1966- 1970	1971- 1977
Vályog	7,3	-	1,8	-	-	-	-
Vályog és tégl	9,1	4,5	6,4	0,9	0,9	-	-
Tégla	5,5	1,8	3,6	4,5	0,9	0,9	0,9
Kő	0,9	-	-	0,9	-	-	-
Kohósalak	0,9	1,8	2,7	13,7	12,8	10,0	6,4
Összesen	23,8	8,2	14,6	20,1	14,6	11,0	7,3

Az előkészítés, az anyagbeszerzés nagy teherként nehezedett a bejáró munkások vállára, akik építkezésre szánták el magukat.

Viszonylag könnyű volt a vasmunkásoknak a kohósalak beszerzése. A faanyag, a tetőcserép, a cement, a megfelelő méretű ajtó- és ablakkeretek vásárlása gyakran nehézségekbe ütközött. Az ÓKÜ a gyár melléktermékét, a salakot munkásainak köbméterenként 1 forintért biztosította, sőt még kedvezményes fuvarlehetőséget is teremtett az építőanyag elszállításához. Egy fuvar a hetvenes évek derekán 70 forintba került, de még a gépkocsivezető ezenfelül elvárta, hogy a markába egy húszast nyomjanak, csak úgy, hálapénzül.

Az egyik kissikátori bejáró munkás kétszintes tömbházához 120–150 m³ kohósalakot rendelt és használt fel.

Néha évekig eltartott a blokktéglák „kiverés”-e. Háromfajta blokkverő *modlát* használtak. Az alsó szint blokkjainak a készítéséhez 45 cm-es, a felső szintéhez 38 cm-es, a válaszfalakéihoz 15 cm-es formát vettek igénybe.

A nagy blokktéglákat a sarkokra helyezték. Közéjük, a résekbe szintén kohósalakot öntöttek, amelynek kiömlését a kétoldalt hozzáerősített zsaludeszkák akadályozták meg. A kohósalak megkötéséhez kétszintes tömbház építésekor bizony 150 mázsa cement fogyott el.

A családi házak építését az Ózdtól távoli községekben, Domaházán és Kissikátorban korábban a villany hiánya nehezítette. Amikor még nem volt bevezetve a villany,

minden építési munkát kézi erővel kellett elvégezni. Nem használhatták a betonkeverő gépet sem, pedig a vállalat lehetőséget biztosított volna a kölcsönzésre.

A házépítés megszervezésében számos régi és új szokás keveredett egymással. Mivel gyárilag előre elkészített építőelemek nem állnak a dolgozók rendelkezésére a borsodi iparvidéken, a fészekeremtés alkalmával rokonok, testvérek segítenek össze. A vidék elismert és kötelező szokása, hogy a testvérek ebből az alkalomból kölcsönös munkával támogatják egymást.

Az elvégzendő nagy munkára való tekintettel napszamosok fogadására is sor szokott kerülni, pedig ez nem olcsó multság. A hetvenes évek közepén 150 Ft-ot fizettek az építkezők a hivatásos kőműveseknek.

A háztípusok táji fejlődése természetesen nem zárta ki az egyes változatokban mutatkozó egyedi sajátosságok jelentkezését. A Hangony-völgyi lakosok figyelmét tapasztalataim szerint a lakóházak kevésbé lényeges vonásai vagy díszítőelemei kötötték le. A lakóházak változataiban az egyedi jellegzetességeket élték át, és a különös tudatukban megjelenő visszfénye akadályozta őket abban, hogy a típusjegyzések létét felismerjék. A bejáró munkások közül számosan hangsúlyozták, hogy az építőmester a „tulajdonos elképzelései szerint” dolgozott.

Azok az idős vasmunkások, akik fél lábbal a paraszti földművelés hagyományos világában éltek, nagyon érzékenyen vették tudomásul a lakóháznak és környékének a változásait. Az egyik 70 éves nyugdíjas darukormányos „egyenes háza”-ról következőképpen nyilatkozott: „Nem parasztház, mert nincsen istálló.” A háztípus és a lakásszerkezet a táj lakosainak a tudatában nem mereven, elvonatkoztatottan élt, hanem mozgásában és összefüggéseivel együtt lüktetett. A házak gazdag változatsorainak részletes ismerete eltakarta előlük a fejlődés fő irányait, és megteremtette számukra a függetlenség illúzióját.

A régi paraszti világ anyagi kultúrájának számos emléke bukkant föl napjainkban is a bejáró munkások környezetében. Elek Csank János Domaházán szüleivel együtt lakott egy olyan „hosszú ház”-ban, amely az 1800-as években épült, és 1968-ban alakították át.

Márton Árpád földes vályogháza 1870-1880 körül épült. Holló János Villáros udvarán sorakozó paraszti melléképületek a régi önellátó földművelés és állattartás megmaradásáról árulkodtak. Kovács Fűtő József, Elek Ember Sándor háza mellett húzódo pajták és ólak beilleszkedtek a domaházi általános faluképbe, de már egyre ritkábban fordultak elő az *ambitusos*, mestergerendás és földpadlós „hosszú házak”.

A „hosszú ház”-ak a termelési viszonyok gyökeres változásai miatt átalakulásra szorultak. Volt olyan régi ház, amelyet építése után csak 20 évvel újjítottak fel, de némi építmény még 40 évnél is tovább várt, hogy külsejében újjászülessen. Így később a vályoghoz téglá és kohósalak került. Általában az egyik helyiségből fürdőszobát különítettek el. Néhol az istállót nyári konyhának, a konyhát pedig szobának alakították át. Hangonyban egy-egy deszkapadlós házban mestergerenda és famennyezet, Szentsimonban néhány oszlopházban padfelfjáró tanúsította a paraszti világ egykori létét a feledésbe merülő anyagi kultúra emlékeiként. A csűr, az istálló, a nyári konyha Ózd közelében többnyire elvesztette eredeti szerepét, és már csupán limlom tartására szolgált.

Az L alakú házak felépítésükben és működésükben magukkal hordozták a paraszti eredet ismertetőjegyeit. Nem egy ilyen háztípus annak köszönhetette létrejöttét, hogy később verandával vagy előszobával egészítették ki. A hagyományos földművelő és kisárutermelői életmód esetében az istálló, az ólak ugyanúgy hozzákapcsolódtak, mint a „hosszú ház”-akhoz.

A „verenda” rendszerint az egyenes szobasor oldalsó kiszögellését alkotta. Az előszobát nemritkán a veranda előzte meg, így a konyhára merőleges külső folyosót képezett ebben a lakásszerkezeti fejlődésben. Sőt, Hangonyban olyan lakásvázlat is előfordult, amelynek mint L alakú házban belső folyosója volt. Ezáltal beigazolódott, hogy az L alakú lakóépületekben megjelentek a tömbházak csírái, illetve az építménytípusok között kölcsönhatások mutatkoztak.

Az előző típushoz képest az L alakú házban nem változott meg a családok elhelyezkedése. Az öregek a „hátsó rész”-ben laktak. Az idős szülők tehát az egykori gazdasági jellegű melléképületek vagy helyiségek felé húzódtak, amelyek eredeti funkciójukat jobbra elvesztették.

Az L alakú házban az egyenes szobasor irányában történt a kiscsaládok elkülönülése. A gyermekek növekedésével fokozatosan megbomlott az összhang. A serdülő gyermekek együttlakásában a szülők mindenekelőtt a nemek közti különbséget vették figyelembe. Korábban ez az elv forgácsolta szét a férj, feleség és gyermekeik kapcsolatát a palóc nagycsaládban.

A lakóépületek Hangony-völgyi fejlődésében a tömbház az előző típusokhoz képest lényeges módosulást hozott magával. Ennek a háztípusnak a változatai meglepő egységet árultak el, bár az emeletesedés jelenségével nem mindig lehetett találkozni bennük.

A változatok egytől egyig a belső folyosó kialakítását mutatták. Lényegesen növekedett az új építőanyag, a kohósalak felhasználása.

A lakótérség vízszintes irányban is bővült, de a fejlődésvonal általában megváltozott. A tömbház a szerkezet függőleges növekedését és a működés „gyűrű alakú” rendszerét hozta létre. Az utóbbi – a szerkezettel való szoros összefüggésben – a kiscsalád tagjainak az elkülönítését és tömörítését egyszerre szolgálta, és ily módon korszerű emberi igényeket elégített ki.

Lakásberendezések

A bútordarabok sorsa a háztípusok ismerete nélkül nemigen érthető meg. A lakótérség alapterületének nagysága, a lakások magassága és fekvése lényeges tényező volt a berendezési tárgyak kiválasztásában, de a piaci kínálat, a vásárlók különféle döntései legtöbbször nem álltak kellő összhangban az adott esetben rendelkezésre álló lakás terjedelmével. Azonos típusú házakban teljesen eltérő bútorokat vettek. Egyik helyen régi és új berendezési tárgyak vegyesen bukkantak föl, másutt pár éve vadonatúj bútorok szorították ki teljesen a régi holmit.

A hagyományos formájú, paraszti eredetű bútorok kizárólagos továbbélésével csupán az ipari termelésbe 10–12 éve bekapcsolódott munkásoknál vagy az idős nyugdíjasoknál lehetett találkozni. Rendszerint az ósdi bútorok újabb darabokkal vegyültek össze a szobákban.

A gyári készítmények erősen befolyásolták a lakásberendezések fejlődését. A városiasodás a bútorok szabványosodását segítette elő az etnikai formákkal és díszítő motívumokkal szemben.

A lakáshasználatban megszűnt a patriarchális viszonyok korábbi határozott szerepe. Ha többen laktak „egy haj alatt”, a kiscsaládok igyekeztek szépen elkülönülni. A kohászati dolgozók bérmunkája magasabb szintű emberi igények kielégítésére nyújtott lehetőséget. A lakótérség növekedése a legutóbbi évtizedekben, ezen a vidéken általános jelenség volt. A családiház-építkezésekben mutatkozó variációk a berendezések egyéni

elhelyezésére adtak alkalmat. A lakások szerkezeti változásai a használati tárgyakkal együtt hatottak a családi szokásokra.

Mivel mind a lakásberendezés, mind a lakástípus összefüggésében változatos és ellentmondásos volt, a tárgyegyüttesek funkciórendszerének megbomlása sokféleképpen történt, és számos különbség mutatkozott a berendezési tárgyak között.

Általában növekedett a kulturális-életmódbeli szükségletek (tv, olajkályha, hűtőszekrény, stb.) kielégítése. A lakásviszonyok területe társadalmi rétegeken belüli sajátosságok egyik jelentős forrásává vált.

A lakásberendezés kialakulását több jelentős tényező bonyolította, amelyek különbözőképpen éreztették a hatásukat. A lakáskeretek állandó, a családtagok igényei változó hatóerőt jelentettek a környezet formálódásában. Egyes építmények nemzedékeket szolgáltak ki, és vázukat különböző életmódok feszítették, mégsem tudták szétroppantani. A családviszonyok ingoványos szövevénye ellenben még egy ember életében is meglepő fordulatoknak adta tanújelét.

A piaci vásárlási lehetőségek, a kereset államilag könnyen irányítható köre szintén beleszólt a lakásberendezés alakulásába. Míg a bútorzat terén jelentkező árukínálatot minden különösebb nehézség nélkül összhangba lehetett hozni az elterjedt lakástípusokkal, addig a fennálló közösségi szokások a „*kere*” és a „*tölteléke*” közötti viszony eltorzulását idézték elő.

A családtagok igényeinek változást hozó ereje *természetes feszültséget* teremtett, amelynek háttérben a család dinamikus részének, a gyermekeknek a növekedése állt. A fejlődés természetéből adódott a lakásberendezések együtteseinek felbomlása, amíg a fiatalok új családot nem alapítottak.

Az ajándékozás egyik formája, az ún. *staffirung*-ba kapott bútorzat mint anakronisztikus szokás *természetellenes feszültséget* keltett a lakásberendezés fejlődésében. „Holt bútorzat”-ok jöttek létre a lakás belvilágában, és legtöbbször egy életig tartó egyenetlenséget okoztak a lakástípus belső környezetében.

A bútorajándékozást jelentő „*staffirung*” szokását a népcsoport tagjainak sajátos meg gondolása tartotta életben. A tárgyegyüttesben testet öltő ajándék a pénzösszeg félrerakásának jellegzetes módja volt. A szülő, különösen az anya így biztosította jó előre gyermeke számára a kötelező útravalót, amit csak a házasságkötés idején adott át neki. *A bútor elkölthetetlen értéket képviselt, amely még nem volt a gyermeké, de senki más el nem vehette tőle.*

A *staffirung* szokása kétségkívül az emberi gondolkodás dinamikus sztereotípiájának köszönhető megmaradását, amely nem számolt a tárgyak elavulásának jelenkori fokozódó gyorsulásával. A lakásberendezés elemei közt keletkező feszültségek egyik forrása éppen a fejlődés tempójának a megváltozása volt. A gondolkodás mechanizmusából szükségszerűen következő és helytelen analógia alapján a paraszti tárgyak életének a törvényszerűségeit az új környezeti elemekre vitték át. A „*staffirung*” elévülhetetlenségének az illúziója a hamis analógia bázisán keletkezett, és benne a dolgozó embernek a pénzzel szemben tanúsított szánalmas tehetetlensége fejeződött ki.

A csökönyös közösségi szokás és a változó lakáskörnyezet ellentétének áthidalását a variálható bútorzatok előállítása oldotta meg. A háztípusok korszerűsödésével a lakásberendezések tervezését ebben az irányban kell folytatni.

A bejárók életéből vett példák kiválóan támasztják alá a lakásberendezések fejlődéséről szóló általános megállapításokat.

Kocsik Tóth Béla Felső 56 éves tölcserkészítő „hosszú házá”-ban, a kissikátori Pusztán a paraszti eredetű berendezési tárgyak a típusbútorokkal keveredtek. A hagyó-

mányos bútorokból mindenütt lehetett egyet-egyet föllelni: a *lóca*, a *kredenc*, a *komód* szétszórva fordult elő a szobákban, és elvegyült a munkáslakás berendezési tárgyaival: a szennyesládával, a ruhásszekrényel, a varrógéppel, a hokedlivel stb. ²

Az egykor staffirungba kapott típusbútorok (a *szelony*, a *toalett-tükör*, szekrények, ágyak) az egyik raktárnak használt szobába kerültek. A „fogadó”-nak nevezett vendégszobába vitték a férj és a feleség ágyát, és a 15-20 éves fiúk a ház elején lévő szobában, a kisgyerekek a konyhában aludtak.

Egészen más volt a bútorzat Laczovics Miklós 45 éves lakatos szentsimoni „hosszú háza”-ban. Az utca felőli hálószobába került a feleség, Varga Margit *Gábor* ikerágyból, szekrényekből, toalett-tükörből álló garnitúrája, amelyet 1957-ben staffirungba kapott.

Az utána következő vendégszobában 13 részből álló Varia-bútort helyeztek el 1963-ban. Ugyanide kilenc évvel később olajkályhát állítottak. A fürdőszoba körülsempezett kádjával, mosdójával, vízöblítéses vécéjével, villanybojlerével a jelenlegi városi igényszinten mozgott. A konyhába 1975-ben mosogatót, 1976-ban villanytűzhelyt vettek.

A leghátsó szobába, a 4,6 x 3 méteres étkezőfülkébe az „öreg mama” költözött. Itt minden bútor a régi maradt: az ágy, a konyhaszekrény és a láda is. A ruhásszekrényt még 1936-ban készítette egy magánasztalos.

Kovács Béla 45 éves közlekedési dolgozó szentsimoni L alakú házában két „staffirungos” garnitúrát is kellett tárolni: egyiket a hálószobában, másikat az ebédlőben. Tulajdonképpen a konyhába kerültek a munkáslakás kellékei, a gyerekek számára berendezett kis szobába a típusbútorzat használatba vett elemeit helyezték el. *A hosszú házak és az L alakú építmények belső élete következtében kihasználatlan vagy kevésbé igénybe vett bútoregyüttesek jöttek létre.*

A tömbházból sem kerültek ki rögtön az elavult bútorok, de jobban bekapcsolódtak a használat vérkeringésébe. Németh Bálintéknál az 1975-ben emelt, kétszintes négyzet alakú tömbházban a feleség bútorait a kis szobába állították, és egyes régi berendezési tárgyakat a raktár funkciójú vendégszobába tették.

Nehezen alakult ki az új lakásszerkezetnek megfelelő használati rendszer. Volt ugyan külön konyha a terjedelmes épületben, mégis az egyik lakószobába konyhaszekrényt, sparheltet vittek, és itt főzött rendszeresen a gazdaasszony, aki különben a ruhaágyra járt.

Varga Dezső Kapcsi szentsimoni otthonában, a háromszobás tömblakásban a férj és a feleség megteremtette a lakásberendezés és a háztípus összhangját. A nagyszobába az 1970 körül vásárolt Agát-garnitúrát, a gyerekek szobájába a kétrészes Bandi-garnitúra heverőrészét, egy kombinált szekrényt, a tv-t és az olajkályhát, a hátsó szobába pedig a staffirungba kapott régi bútorokat állították. A divatját múlt bútorok elkülönítve kapcsolódtak be a család életébe.

A tárgyak és az eszközök világában lejátszódott változásokat legjobban a parasztok és a bejáró munkások helyzetének, életének összehasonlításával érthetjük meg.

A hagyományos eszközvilág viszonylagos állandósága megszűnt a paraszti lét és a munkásélet mezsgyéjén. A városi hatás és a gyári termelés eredménye közösen jelent meg a bejárók tárgyaiban. A megszabott funkciójú régi tárgyak használata könnyen átalakult a vasmunkások kezében. Az új eszközök alkalmazását viszonylag gyorsabban megtanulták, mint földműves elődeik.

2 Mezőkövesd monográfiája. Mezőkövesd, 1975. 585-587.

Előzőleg a régi tárgyak a paraszti élet egységében léteztek, most a hagyományos eszközvilág a szabadidő-tevékenység része lett, és bizonyos mértékig dísszé vált. A Hangony-völgyi bejárók részleges önellátása még néhány elavult szokás gazdasági alapjául szolgált a munkássá válás folyamatában, a jelenkori élet sajátos határterületén, de tűnőfélben öltöttek új formát a paraszti melléképületek. A hagyományos eszközvilág és az archaikus építmények háttérbe szorulásával az új bejáró munkások azon vették észre magukat, hogy csupán lakóhelyük fekszik a mezőgazdasági körzet területén, de munkakörük, szívük és agyuk az iparvidéké lett.

Öltözködés

Az öltözködés különösen 1945 után határozottan a szabványosodás felé vette útját. A munkássá válás fokozott kiszélesedése a paraszti viselet etnikai jegyeinek a halványodását, az öltözködésbeli divatok gyorsulását idézte elő.

Az öltözködés változásra készítő tényezői a következők voltak: a gyári munkakörülmények, az otthoni tevékenység átalakulása, a nő helyzetének megváltozása és a szolgáltatások igénybevételének fokozódása.³

A ruházat korszerűsödését hátráltatta a kezdetleges útviszonyok megmaradása, illetve lassú fejlesztése, a termelőszövetkezeti mezőgazdaság alacsony szintje, a részleges önellátás megőrződése és a női ipari bér munka fejletlensége.

A gyári munkakörülmények először az alsótestet borító, paraszti eredetű ruhadarabot kezdték ki. Szentsimonban még a leszármazottak emlékeztek Varga János Kapcsira, aki az 1900-as években bő gatyában állt a kavarókemence előtt. Bizony sok munkásnak megégett a lába, mert a kipattanó szikra hatására könnyen lángot vetett a gatyá széles szára a kohász bőrkötény mögül.

A gyakori tűzveszély miatt a bejáró dolgozók hamarosan felhagytak a gatyá önálló viselésével. Nadrág került a gatyára, amely ezáltal alsónadrággá vált. A gatyá megszűnése időlegesen csak funkcióváltozást jelentett, mert megmaradásával a többretegű nadrágviselet része lett.

Az alsótestet borító női ruhadarabok fejlődése szintén a többretegű nadrágviselet irányában bontakozott ki. A pendelyt a bugyi váltotta föl. Míg a pendely a szoknya megsokszorozódását jelentette lényegében, és a szoknya mennyiségi változásának kiindulópontjául szolgált, addig a bugyi formája szerint nadrág volt. A szoknyák egymásra halmozásának a folyamata a két világháború közti években visszaesett, és végül csupán egy szoknya maradt a mozgást gátló sok kacsából. A negyvenes években a kislányok lopva tekintettek a pataknál lehajló öregasszonyok szoknyája alá: ujjukkal mutogattak, és közben számolták a rétegeket.

Az utóbbi 10-15 évben az alsótestet borító fehérneműk és felsőruhák alakja közeledett egymáshoz. A testápoló szerek és az életmódbeli szükségletek kielégítését szolgáló mellékhelyiségek (fürdőszoba, vécé stb.) fejlődése a nők testi adottságainak nem teljesen megfelelő nadrágdivatot mozdította elő. Az új többretegű női viselet korábban létrejött alapegységével került összhangba. A nők ipari bér munkába való bekapcsolódása a Hangony völgyében a hatvanas-hetvenes években megélhetésükhöz lényegében a férfiakéval azonos gazdasági alapot teremtett. Erre vezethető vissza közvetve és végső soron tulajdonképpen az alsótestet borító férfi- és női ruhadarabok formai azonossága. A rendszeres bejárás a szoknya háttérbe szorulását hozta magával.

3 Kovács Tiborné: A régi Ózd ruházatkodása, díszítőművészete. Lakóhelyünk, Ózd IV. köt. Ózd, 1973. 155.

A felsőtestet borító ruhadarabok nagyon hamar szabványosodtak. A férfiak *lajbi*-jának és a női *ingváll*nak az emlékét legfeljebb csak az 55–60 évesek őrizték. A nemi különbség hangsúlyozása csökkent a felsőtest ruházatában, amelynek hosszúsága érzékenyen igazodott a változó ízléshez. Az önellátás visszaszorulását és a szolgáltatások igénybevételének erősödését az iparilag tömeges mennyiségben előállított készruhák jelezték. Az atlétatrikók, ingpulóverek, kosztümök, blúzok, különféle kabátok megjelenésükkel teljesen homályba borították a múlt divatját. Az elnevezések némelykor makacsul tartották fönt magukat. A konfekcióban vett férfiöltöny mellényét az öregek továbbra is *lajbinak* hívták.

A fejtet borító viseletben erősnek bizonyult a nemi különbség hangsúlyozása. Arról ismerték meg a domaháziakat és a kissikátoriakat messziről, hogy még nyáron a legnagyobb melegben is kalapot hordtak. Domaházán több középkorú nő tanult meg gépkocsit vezetni, de a hagyományos kendőt a volán mellett sem vetette le a fejről. Mindegyikük büszkén vallotta magát parasztnak, holott férjük a kohászathoz járt dolgozni, és egyik sem titkolta életkorát. Kendőjük színe elárulta, hány évesek. A kendőszínek korjelzései szerint a fehér, rózsaszín és „égszín” 20–25 évest, a kék 30 év, a szürke 40 év, a barna 50 év, a fekete pedig 60 év körülit jelentett.

A századforduló idején a termelőerők alacsony szervezettségi fokán általános volt a mezőtláb járás szokása. A lakosság nyomorúságos helyzete miatt még a két világháború között, különösen a gazdasági válság éveiben csupasz lábbal mentek templomba. A lábbeli hiánya jóval később is megmutatkozott. 1945-ben és 1946-ban, közvetlenül a második világháború után Domaházáról és Kissikátorból cipő nélkül mentek az emberek az ózdi piacra.

Különösen a szervezett mezőgazdasági társasmunkákra vették fel a bocskort a századforduló utáni években, amely ugrásszerű elterjedését az első világháborús katonáskodásnak köszönhette.

A csizma életét kevésbé a fejletlen úthálózat, a hatalmas sártenger hosszabbította meg, mint inkább a megszokás. A domaháziakat „csizmás parasztok”-nak hívták Hangonyban, mert akkor is csizmát hordtak, amikor a környéken már általában kiment a divatból. Pedig a hangonyi öregek a harmincas években szakasztott ilyen hosszú szárú lábbelit viseltek, és annyira megbecsülték, hogy otthon, megérkezésükre azon nyomban levetették, és a falra vagy a mestergerejére akasztották.

A csizmával hordott *priccses nadrág* 1945 után az öregek ünnepi öltözkézéséhez tartozott. A *bilgeri* rövid és múló pillanat volt a csizma viseletben: a második világháború utolsó éveiben tűnt fel, és utána egykettőre elfelejtették.

A kapca a csizma- és a bocskorviselet háttérbe szorulása és a cipődivat előretörése során ritkán előforduló kellékké vált az öltözködésben. Az otthon serénykedő asszonyok és lányok kézzel pamutharisnyát és kesztyűt kötöttek, amelyek maguk és férfi hozzátartozóik számára készültek.

Már 1941 előtt a Hangony–völgyi parasztlányok ünnepek alkalmával vastagabb szálú selyemharisnyát húztak fel. A patent gumis harisnya csak 1945 után volt kapható a városi üzletekben. Manapság legfeljebb az idős asszonyok hordanak nejlonharisnyát, annyira elterjedt a harisnyanadrág.

A második világháború utolsó éveitől fogva a stabilizációig, 1944–1949 között átmenetileg vászonborítású, fatalpú cipőt viseltek a lányok az utcán. A furcsa női lábbeli emlékét egy korabeli nóta is megőrizte, amelyet a Kiss Manyi előadásában híressé vált „Jaj, de jó a habos sütemény” kezdetű sláger dallamára énekeltek:

„Jaj, de jó a fatalpú cipő,
Ilyet hord ma minden úrinő.
Ha nem lesz tüzelő,
Itt lesz a facipő,
Jaj, de jó a fatalpú cipő!”

A divatáramlatok között sodródó táji néphagyomány történeti változásfolyamata és szabványt módosító ereje a kendervászon ruhák előállításának a felelevenítésével könnyebben érthető meg. A fonás-szövés tárgyi emlékekben és kikristályosodott háziipari eljárásokban gazdag területére esik a barkók földje. Nagyon sok asszonynak megvoltak az ötvenes-hatvanas években a fonáshoz szükséges szerszámai, amelyeket meg használt. A *kerekes guzsaly*nak nevezett rokka, az *egyszerű guzsaly*, az *tiló* legtöbbször a padlásra került, ha nem dolgoztak velük. A paraszti hagyományokat szégyellő fiatalok eltördelték, tűzbe vetették az efféle kallódó tárgyakat. Sajnos, elég ritkán ismerték fel, becsülték meg a művészien festett és gonddal faragott, régi eszközök értékét.⁴

A kendertermelés lényegében megszűnt a Hangony völgyében. Emlékét csupán néhány dűlőnév őrizte meg. Ennek a nyersanyagnak az eltűnésével is bomlott a paraszti önellátás rendszere, és a kenderrost-megmunkálás eszközei elvesztették funkciójukat.⁵

A hagyományos fonás úgy tűnt el a barkóság asszonyainak gyakorlatából, hogy a gazdálkodás gyökeresen megváltozott. Az üzleti kereskedelem és a városi szolgáltatások révén gyári készítmények szorították ki a vászonholmikat.

A kendervászomból házilag készített ruhadarabok közül a gatyát öregek viselték Hangonyban a negyvenes évek elején.

A városi hatásoktól távolabbra eső Domaházán pár évvel tovább hordták. Varrtak már ezekben az években gatyákat ünnepi viseletképpen sifonból, hogy a priccses nadrág könnyebben „beleterjen” a csizmába. Az ötvenes években a barhétból készült *hosszú gatyát* a *rövid gatyának* nevezett slicces alsó nadrág és nyáron a fekete klottnadrág váltotta fel.

Hagyományos ruhadarabnak számított a nőknél a *pendel* és az *ingváll*, amelynek viselésével 1945-ben hagytak fel általában ezen a vidéken. Az idősek az ötvenes évek elejéig görcsösen ragaszkodtak hozzájuk, pedig izzadás közben megkeményedett a kendervászon, és alaposan kidörzsölte a hónuk alját.

Emlékeztek egyesek a 45-50 évesek közül, hogy a háború ínséges éveiben, 1940-1941-ben menekült lengyelektől vettek pokrócot, és abból varrtak ruhákat az asszonyok didergő gyermekeiknek.

Az ingváll divatja 1945-ig tartott. Amikor a hazai könnyűipar anyagot biztosított hozzá, maguk varrta kombinét viseltek 1947-től fogva. A kombiné szükségessé tette a melltartó használatát. Az ingvállal és a rákerülő mellénykével „jól le tudtuk szorítani a csecsünket” – mondta egy kissikátori asszony, majd hozzátette: „A mai fiatal lányok azt mutogatják, amit nekünk rejtegetni kellett.”

A melltartó aránylag későn jelentkezett a vidéken: Hangonyban 1955-ben, Kissikátorban 1960 körül kezdték viselni. Ez a tény azt bizonyította, hogy a kombiné használatában tovább élt az ingváll berögződött gyakorlatának az emléke. Az új ruhadarab csak a használat folyamatában tudta magától értetődővé tenni régít felváltó szerepét.

4 Lajos Árpád: Borsodi fonó. Miskolc, 1965. 54-61., Dobrossy István: Amíg a kendermagból tilolható rost lesz. In: Borsod megye hagyományai. Miskolc, 1966. 237-248.

5 Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Bp. 1972. 46.

A kendertermelés jelentősége közvetlenül a második világháború után, az új élet megindulásának nehéz éveiben (1945-ben és 1946-ban) átmenetileg növekedett. Ebben az ínséges időszakban a helyi társadalom az emberi lét minden jelentős területén kénytelen-kelletlen visszaesett az önellátás szintjére. Kendervászonból nemcsak ingeket, hanem polgári jellegű teljes ruhákat is varrtak.

Ebben az időben a kendervászon ingeket piros, zöld, kék merkeléssel, fekvő faág-szerű és korongos díszítéssel látták el, nyakszegélyüket késsel horgolták, hátul a nyak cipzárás részénél beszegték, a csipkés szélű ujjak felett „singelt” díszítést, továbbá szálonvarrást iktattak be.

A *vászonviganót* nyakánál kék merkeléssel, félkör alakú mintákkal, a mellrészen lévő zsebek felületét egymástól félrehajló két virággal, az aljzásnál tömött varrású virág- és szívmotívummal, merkelt hullámvonalakkal díszítették. A viganóra felvett kabát anyaga szintén kendervászon volt 1944-1945 táján. Félkör alakú zsebein szalagszerűen futott vízszintes irányban az akkoriban közkedvelt „libatánc” díszítőmotívum.

A kendervászon a háborús károk helyreállításának idején és az újjáépítés kezdetén fontos csereeszközzé vált. A talpraesett barkók a Hangony völgyéből az Alföldre vitték lepedőiket, törülközőiket, szalmazsákjaikat, krumplis zsákjaikat, és helyettük lisztet, kukoricát cipeltek haza. A korábbi, otthoni szükségleteket kielégítő fonás-szövés a kúrszerű cserevilágban átmeneti háziiparrá alakult át. Az önellátásról a piaci termelésre való áttérés megindította a kendertermelés, a kenderrost-megmunkáló tevékenység és a szövés folyamatának elkülönülését egymástól. A népi technológia e tartományában ekkor erősödött meg a nyersanyag-feldolgozás folyamata. A szátyván dolgozó asszonyok a „családi raktár”-on őrzött és szükségidőkből elcserélt vászonanyagok későbbi pótlására, termelésük mennyiségének növelése érdekében inkább a szomszédoktól, rokonoktól vettek szösz, csepűt, vagy a városi üzletekből szereztek be a gyárilag előállított fonalat, mintsem hogy bajlódjanak a nyersanyag (a kender) időt rabló előállításával.

A nyersanyag-feldolgozás erősödése a háziipari jellegű otthoni tevékenységben fokozta a barkó asszonyok elkülönülését a mezőgazdaságtól, pontosabban a kendertermeléstől. A háborús gazdasági szükség kényszere megváltoztatta a munkamegosztásban elfoglalt helyüket. Megindultak a specializálódás útján, és gazdasági tevékenységük olyan irányban tolódott, amely kedvezett öntudatuk fejlődésének és munkássá válásuknak. A tsz megalakulása után és a nők körében terjedő „gyárba járás” során általában felhagytak a kendertermeléssel. A mezőgazdaság termelés szerkezetének az átalakulása és a föld csoporttulajdonának megerősödése szorosan összefüggött a tömegméretekben előállított készruhaszabványok elterjedésével.

Az első világháború előtt főleg Rimaszombatba jártak ruhát vásárolni erről a vidékről. Később a két világháború közt a negyvenes évek elején gyakran hoztak vagy csempészték véganyagokat Szlovákiából. Így került a falusi varróasszonyok szorgalmas kezében a *cálg*-, *delin*-, *batiz*-, *grenadír*-, *sifon*- és *zefíryanag*.

Majdnem mindegyik házban akadt egy-két asszony vagy lány, aki ruhákat szabott és varrt. Az asszonyok hozzáértése miatt a helyi szabók kevésbé érvényesülhettek. Az alkalmi varrónők és szakmai bizonyítvánnyal rendelkező szabók a Hangony völgyében a táj lakosságából emelkedtek ki.

Felsőhangonyban Csank Mariska nénire elevenen emlékeztek sokan még most is. Ez a varrónő a negyvenes években szövetből, kartonból, barhétból készített kosztüömöket. A völgy egyedüli szabója éveken keresztül Bartók Ernő volt, aki az isten háta mögötti Kissikátorban élt. Utódja, Kis József Hangonyban működött a hetvenes években néprajzi gyűjtésem idején.

A bejáró munkások ruhaviseletének a módja is lényeges változásokon ment át. Különbő ruhadarabokat húztak magukra, és a részben megmaradt népviselet észrevehető etnikai csoportkülönbségeket fejezett ki közöttük. A városiasodás mértékének eltérései a *hegyhátiak* (mályinkaiak, tardonaiak), *hegyen inneniek* (arlóiak, hangonyiak, domaháziak) öltözködésében megmutakoztak, de ezek az apró részletek rendkívül gyorsan módosultak vagy kiegyenlítődték.

Az ózdi vasgyár falusi dolgozói, köztük a Hangony-völgyiek agyonhasznált ruhákat öltöttek magukra a két világháború közti években. Azokat a ruhadarabokat használták bejárásra, amelyeket már ünnepekre nem vehettek igénybe.

Az elhasznált, szakadozott cájgnadrágokat hétköznap még viselték a háborús károk helyreállítása idején és az újjáépítés éveiben. Gyárba járáskor ruházatuk darabjai különböző viseltes öltönyökből származtak. Összesen legfeljebb két ingük volt 1945 előtt: egy „ünneplő” és egy „viselő”. Az ingek kopott nyakát többször megfordították az asszonyok, mert pénz híján új ingre nem futotta. Csak akkor bújtak nagykabátba, és öltöztek fel tisztességesen hétköznap, ha a bíróhoz mentek. Az öltözködésben érvényesített takarékosági elvre egy táji közmondás ismételtetésével emlékeztették a fiatalokat: „Rosszval kíméljük a jót!”

A férfi felsőruhák között háromfajta réteget lehetett elkülöníteni egymástól. A régi paraszti öltözközéshez tartozott a csizma, a csizmanadrág vagy priccse nadrág és a kislajbi vagy ujjas.

A pantallóból és a bakancsból álló agrárproletár viselet a két világháború közti korszakban szaporán terjedt, mert kevés embernek volt pénze drága csizmára. Az elhasznált csizmaszárat idővel levágták, hogy lábukra tudják húzni a hosszú nadrágot.

A nagyipari munkás öltözéke 1945 után a következő volt. Az ósdi ruhadarabnak számító cájgruhát a *pufajka* szorította ki. Az üzemből kiutalt, bolti vászonból készült kék munkaruhát otthon is viselték. A különfajta félcipők elsöpörték a kapcsás bakancsok emlékét is. Az úri divat majmolását jelentő priccse nadrág nem indított láncreakciót a felbomló paraszti ruházatban. Végeredményben az agrárproletár viselet az ipari munkás szabványosított öltözködésének előjátéka volt, amely gyorsította az ünnepi-hétköznapis készruhák befogadását a helyi társadalmakban.

A paraszti viselethez tartozott a *surc*. Ezt a kötényt asszonyok és férfiak egyaránt viselték. Sifonból vagy klottból készítették. A hagyományos paraszti élettől távol álló bejáró munkások már akkor sem vették fel, ha mezőgazdasági munkát végeztek.

Jót mulattak azokon az élemedett parasztokon, akik a nagy hőségben csupán ebben jártak. Az egyik hangonyi anekdota szerint Bálint bácsi meztelen testére kötötte fel egyszer a surcát, és így fogta a halom vásárolt cseresznyét. Útközben rákiáltottak: „Bálint bácsi, dugja el!” De az öreg elérte szót, és dohogva válaszolt: „Mért dugnám el? Pénzért vettem!”

A gyári munkavállalás hatott a Hangony-völgyi lakosság kozmetikájára, felkeltette a testápolás iránti igényeket. A gyári fürdőket naponta használták a kohászati dolgozók. Az üzemi munkakörülmények egyes helyeken különös gonddal végzett testápolást tettek szükségessé (a bőrfelület hintőporral és kenőcsökkel való kezelését). A bejáró munkások borotválkozásnál kölnit használtak. A városba dolgozni járó asszonyok körüket lakkozták, és terjedt körükben a spray-k alkalmazása. A testápolás fejlődése hatott a ruházat kezelésére. Az otthoni állattartás, jószágnevelés meglehetősen korlátozta a „városias” kozmetika terjedését.

A bejáró munkások viseletéről szóló áttekintésben egyáltalán nem törekedhettem teljességre, mert célul csupán az 1945 óta eltelt néhány változástendencia megrajzolását

tűztem ki. A kohászati dolgozók és házastársuk ruhatárainak megfigyelése és számbavétele a következő tanulságok levonására adott alkalmat.

Általános jelenség volt a bejárók öltözködésében 1945 után a ruhadarabok számának növekedése és a hagyományos viselet teljes kiszorulása. Az 50-60 évesek korosztályába tartozók főként készruhákat vásároltak, a 25-35 évesek inkább csináltatott öltönyöket hordtak. Az 50-60 éves nők ruhatárában még megmaradtak a korábbi években divatos kosztümök. A felsőtest férfiruházatában az általánossá vált, praktikus *ingpu-lóver* két, korábban különálló ruhadarab funkcióját egyesítette, és a *trikó* (vagy „atléta”) többretegűvé tette az öltözködést. Az 50-60 éves férfiak közül sokan szokatlannak tartották az ing alá vett trikót, és nem viselték.

A készruhák nagymérvű elterjedése annyira egységesítette az öltözködést, hogy a férfiak és a nők viseletének jelentős közeledését idézte elő. A bejáró munkások feleségeinek ruhatára a női nadrág elterjedését mutatta. Általában a 40-45 évesnél fiatalabb nők hordtak nadrágot is, az említett korhatárnál idősebbek csak szoknyát viseltek. A ruhadarabok integrációját jelentő *harisnyanadrág* az alsótest női ruhadarabjainak jellegbe-li egyezését teremtette meg. Az új ruházat részei mint a tudat fejlettségét kifejező szimbólumok az osztársadalom szintjén mozogtak, és különféle reakciókat váltottak ki a helyi közösségek eltérő korcsoportjainak tagjaiból.

Táplálkozás

A hagyományos paraszti táplálkozás átalakulása együtt járt a konyha régi eszközvilágának a felbomlásával. A kemencét már 1945 előtt a *sparhét* váltotta fel, és ezzel az otthoni kenyérsütés visszaszorult. A Hangony völgyében, minden községben találkoztam udvaron sürgölődő asszonyokkal, amint kemencéjükben lakodalomra kalácsokat és óriási lepényeket sütöttek. Tehát az udvari tűzhelyeken többé nem a mindennapi kenyeret állították elő, mert ezeknek a szerepe a táj községeiben az ünnepi sült tészták elkészítésére szűkült.

A konyha új berendezései megváltoztatták a bejáró munkások életmódját. A gáztűzhely meggyorsította a melegítést. A kávé ezen főzték meg, és rajta készítették napközben az ételeket.

A sparhét emellett sem vesztette el jelentőségét. Mivel gáz meglehetősen korlátozott mennyiségben állt rendelkezésre, a sütés-főzés a régi takaréktűzhelyen történt. A sparhét egyúttal kályha volt. Télidőben mellette éltek és melegedtek a család tagjai. Nyáron, amikor nem kellett fűteni, gyakrabban vették igénybe a gáztűzhelyet kizárólag sütésre-főzésre.

A hűtőszekrény a tárolásban és a táplálkozás szerkezetének átalakításában igen jelentős szerepet játszott. A hűtőszekrény lehetővé tette a sütemények, a tejtermékek és általában a romlandó élelmiszerek néhány napra való eltételét, így lényegesen hatott a régebbi egyoldalú étrend kiegészítésére.

Az edények hamar szabványosodtak. A bádofgazekak, a zománcedények majdnem teljesen kiszorították a korábbi cserepeket. A jelenlegi evőeszközöket boltban vásárolták. Készleteket a szülők vettek lányaiknak stafírungra, hétköznap olcsó alumíniumkanál meg fanyelű bicska is megjárta.

Az evőeszköz régi alkalmazására jellemző volt, hogy késsel és villával ritkán szoktak egyszerre étkezni. A kés nemcsak vágásra, hanem a falat felszúrására is szolgált. A villa úgyszintén kanalazásra is megfelelt. Bár a bolti fémkanál több funkciója az egykori pásztoroknál formájú ívőedények bebizonyíthatatlan továbbélő alkalmazásának gyakorlatát sugallja, mégis helyesebb azt megállapítanunk, hogy a gyermeki fokon

megrekedt eszközhasználat inkább a műveletlenség következtében esett távol az ételfogyasztás kifinomult módjaitól.

A konyha tradicionális eszközei közül legfeljebb egy-kettő maradt meg. Az egyik kredencen faragott sőtartót láttam. „A nagyapa faragta” – mondta a tulajdonos. Emlékiül maradt meg, és kegyelettel őrizték.

A fateknő csak disznóvágáskor került ki a *bazikusból*⁶, a nyári konyha kamrájából, amikor nagy mennyiségű húst kellett elhelyezni *hirtelenjében*. Az apátfalvai keménycserepek mint lakásdíszek a konyha fehérre meszelt falára kerültek⁷. Családi emlékek fűződtek hozzájuk, ezért sem dobták el őket.

Az ételkészítéshez szükséges nyersanyagokat a bejáró munkások és feleségeik rendszerint a helyi boltokból szerezték be. A szolgáltatások terjedését a jelenlegi táplálkozásban az élelmiszerüzletek forgalmával lehet legjobban érzékeltetni. Így rögtön magától értetődővé válik a népi táplálkozás teljes átalakulása.

Az apró településnek számító Kissikátorban a 11. sz. ÁFÉSZ-bolt látta el az utóbbi években a helyi lakosságot főképpen élelmiszerral. Tíznaponként újra pótolta árukészlete, amely ez alatt az időtartam alatt teljesen el szokott fogyni, a következő volt: 400-500 kg liszt, 200 kg cukor, 40 kg zsír, 50 kg rizs, 20 kg kávé, 20 kg mokka-cukor, 20 kg porcukor, 20 flakon étolaj, 20 flakon ecet, 30 kg cérnametélt, 15 kg csőtészta, 15 kg szarvacskatészta, 24 kg nápolyi, 10 kg vanília-s kocka, 10 kg pilótakesz, 20 csomag tv-linzer, 20 csomag „terefere” sütemény, 50 üveg lecsó, 24 üveg babkonzerv, 24 üveg borsókonzerv, 24 üveg sertéspörkölt, 160 doboz májkrém, 160 doboz paradicsompüré, 24 üveg babfőzelék, 24 üveg rakott káposzta, 10 doboz halászlé, 20 doboz halkonzerv.

A kissikátori élelmiszerbolt hetenként egyszer kapott hentesárukat: 15 kg füstölt kolbászt, 15 kg lecsót, 10 kg soproni szalámit, 5 kg parizert, 5 kg szafaládét, havonta egy alkalommal 20 kg gyulai kolbászt.

Az ÁFÉSZ-boltnak havonta egyszer szállítottak italokat, mégpedig 48-48 üveg félliteres cseresznye-, illetve barackpálinkát, 24 üveg félliteres rumot, 10 üveg hétdecis konyakot, 12-20 üveg likórt, 30 üveg bort. Minden héten 20 láda sör, 25-30 láda különféle üdítő ital érkezett hozzájuk. Havonta egy alkalommal hoztak 400 doboz Fecske, 400 doboz Kossuth, 200 doboz Románc, 300 doboz Munkás és 50 doboz „sima” (füstűrő nélküli) Symphonia cigarettát. Télen 50 kg narancsot, 20 kg citromot, 100 kg almát szállítottak a helyi ÁFÉSZ-bolt raktárába.

A hagyományos paraszti önellátás megszűnését mutatta az alsóhangonyi 8. sz. ÁFÉSZ-bolt áruforgalma. Jellemző volt ebben az esetben szintén az alapvető élelmiszerek (liszt, cukor, zsír) eladott mennyiségének a növekedése, a konzervfogyasztás tömegessé válása az elmúlt tíz év óta, a kész sütemények fokozódó kereslete, az állandó jellegű kenyérvásárlás kialakulása, a jelenlegi üzleti kínálat gyümölcscsel és hentesáruval való bővülése.

Az ételkészítéshez szükséges, otthon előállított nyersanyagok a táplálkozás kiegészítéséül szolgáltak. Mivel a bejáró munkások életében az egyéni földművelés helyett a kertművelés, az istállózó szarvasmarhatartás helyett főleg a sertéshizlalás maradt meg, a boltban vásárolt élelmiszereket a gyári munkán kívüli időben végzett gazdasági jellegű tevékenységből származó jelentős mennyiségű növényi és állati eredetű táplálék egészítette ki. Sőt, a gyűjtögetés és a méhészkedés által biztosított tápláléknak is volt némi

6 Vass Tibor: Az ózdi acélgyártás során használt szakmai jövevényszavak. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei X. évf. Miskolc, 1972. 81.

7 Pápai i. m. 27.

szerepe a táji konyha ellátásban. Sokan eljártak a környező erdőbe tinóru gombát szedni. A kedvtelésből foglalkozó méhészek tevékenysége viszonylag kevésbé esett latba a helyi táplálkozás alakításában. Mind a gombászai, mind a nyúltenyésztés az előbb szóba hozott méhészettel együtt az országos nagykereskedelem felvásárlása révén hasznos gazdasági forrássá vált.

Az önellátás ezekkel a gazdasági jellegű tevékenységfajtákkal csupán részleges volt. A bejáró munkások kisárutermelése lényegében teljesen átalakult azzal, hogy a nagykereskedelem ellátási övezetébe kapcsolódott. A gyűjtögetés (gombászati, gyógynövényzedés) folyamatosságát a nagykereskedelmi felvásárlás követelte. A szabadidő-tevékenységek gazdasági köre egyrészt az üzletből vásárolt ételeket egészítette ki a helyi táplálékokkal, másrészt mint a nagykereskedelem ellátási forrása bővítette a bejáró munkás jövedelmét, illetve a családi pénztár egyik bevételi lehetőségét teremtette meg.

A kereskedelmi üzlethálózat által kínált élelmiszerek és az otthon hagyományosan előállított ételek között bonyolult kölcsönhatás jött létre. A korszerű készételek fokozatosan átalakították a völgyiek ízlését, ételkultúráját.

A hagyományos és általában egyoldalú táplálkozás bonyolulttan és ellentmondásokkal terhelt adta át helyét az új ételeknek, amelyeknek az anyaga, fajtái és elkészítési módja a változásfolyamatok tarkaságát állította elének.

A szolgáltatásokból származó ételek idővel növekedtek, és az otthon előállított tápanyagok csak kiegészítő szerepet játszottak. A paraszti önellátó gazdaság sokaknál biztosította a tejet, a tejtermékeket (vaját, túrót), lisztet, húst. A gyárba járás folyamatosságával a bolti élelmiszerszolgáltatás igénybevétele kiszélesedett. Új ételek és tápanyagok jelentek meg a Hangony völgyében.

A konzervfogyasztás Hangonyban az ötvenes években kezdődött. Először főleg a májkrémeket vásárolták, ugyanis ezeket a bejáró munkások könnyen magukkal vihették a gyárba. A városi hatásoktól messzebb eső Domaházán még a hetvenes években is voltak állítólag többen olyanok, akik konzervet egyáltalán nem fogyasztottak. Furcsán hat ez a közlés, mert otthoni hús híján a töltött káposztához, sőt a fasírt töltéséhez használtak konzerveket a korszerűsödő háztartásokban.

Hangonyban és a völgy más községeiben pár éve kezdték a Rama margarint vajjal keverni sütés alkalmával. Gyakorlatilag a margarin kiszorította a vaját a hétköznapi táplálkozásból. Teljesen új jelenség a négy község lakosságának a táplálkozásában a halételek fogyasztása.

Az életszínvonal emelkedésével magyarázható, hogy manapság több tejfölt használnak, és ezért gyakran nem habarják el, hanem az étel tetejére rakják. *A táplálkozás átalakulása az ételkészítés technikájának a változását is magába foglalta.*

A levesek hagyományos köre kiegészült: nemcsak babot, krumplit, húst, tojást tettek a levesbe, hanem eleve híg vagy magas víztartalmú anyagokat, továbbá az eddig szokatlan borsót.

A táj falvaiban készített levesek felsorolásából kitűnik az ételfajták gazdagodása, a népi táplálkozáshoz viszonyítva idegenszerű társítások megjelenése és a népcsoport tagjai körében eddig ismeretlen élelmiszerek felhasználása.

Régtől fogva ismerték és fogyasztották a húsleveseket, a bablevest, a krumplilevest, a *kukós* (vagy tojásos) levest, a rántott levest. A gomba-, cibere- és a káposztalevestől eltekintve, ezek a híg levek főképpen a különféle húsoknak a feleresztései voltak.

Levest készítettek a sertés-, marha-, baromfi-, nyúl- és galambhúsokból. A bablevesnek három fajtáját lehetett megkülönböztetni készítmény szerinti: a rántott, a habart

és a fehérbalevest. Az utóbbit tészta hozzáadásával főzték. A krumplileves készülhetett habarással.

Közbevetőleg megjegyzést érdemel, hogy a savanyú gombalevest tinóru gombából, a zöldséges gombalevest csirkegombából főzték tésztaival.

Az újabb leveseket karalábéból, karfiolból, zöldborsóból főzték. Ez a bővülés azt jelentette, hogy a fehérjében gazdag, egyoldalú táplálkozásban szaporodtak a vitamindús ételek. A tájon nem vagy kevéssé termelt növényi eredetű tápanyagok az országos kereskedelem révén kiegészítették a hagyományos ételkultúrát.

A mártásokat rendszerint húshoz fogyasztották hétköznap is. Következő mártásokat ismerték: fokhagyma-, paradicsommártás (vagy paradicsomszós), savanyú mártás és a tavasszal fogyasztott sóskamártás, valamint a tormamártás kolbásszal. A mártásokat kivétel nélkül rántással állították elő. A fokhagymát belevágták a rántásba, és tejjel engedték föl, végül ecetet tettek bele. A paradicsomot a mártás készítésekor vízzel eresztették föl, majd cukrozták.

A népi táplálkozásra vonatkozó felméréseim alapján azt a következtetést vontam le, hogy a Hangony völgyének községeiben az egyoldalú húsos-tészta étkezésben egyre gyakrabban fordultak elő a főzelékek. Mind a fehérjében gazdag, mind a vitamindús ételek állománya bővült. Az üvegben kapható bolti készítmények fokozták az igényeket a főzelékek iránt. Az otthoni kertben előállított tápanyagok feldolgozásának módjára hatottak az élelmiszeripari termékek. A tájon ismert főzelékfajták áttekintéséből inkább a felhasznált anyagkészlet gazdagodása, mint az új előállítási módszerek figyelhetők meg.

A gyakran és régóta fogyasztott főzelékek közé tartozott a *paszuly*nak nevezett babfőzelék, a savanyúkrumpli-, tök- és *zöldbab*főzelék. Ide sorolható a *tejbekása*, amely tulajdonképpen tejberizs volt.⁸

A hagyományos ételek közül a gombás ételek jelentősége azért kiemelkedő, mert a környéken lévő erdőkből nagy mennyiségű gomba terem. Ismerték a rántott gombát. A gombafasírozottat tormával, mustárral fogyasztották. A gombapörkölt tejfölösen, nedlivel készült.

A habart lecsó szintén elterjedt nyári eledel volt. Egyszerű készítésére utalt a következő rímelő parányi mondás: *Egy kis hagyma, egy kis só, mindjárt kész a nagy lecsó.*

Az új ételeknek számító borsó-, karfiol-, kelkáposzta-, sárgarépa-, spárga-, tök-, káposztafőzelék és spenót megjelenése lényegesen változatosabbá tette a táji konyhát, mint azelőtt volt. A borsófőzelék elkészítésében a régi tej-, tejfelhabarásos módszert alkalmazták. A rakott karfiolt tejfellel vagy rántva fogyasztották. Mind a sárgarépa-főzelék, mind a spenót gyermekeledel, s csak a hatvanas évektől fogva kezdték készíteni a Hangony völgyében. A parajt otthon nem termesztik. Ez az oka, hogy ritkán fogyasztják.

Az őrlést a boltból vásárolt liszt szükségtelemmé tette. Korábban a két világháború között általános jelenség volt, hogy az otthon termelt búzát malomba vitték őrleni. A történeti adatok szerint több malom működött a Hangony völgyében. Az utolsó még Hangonyban állt fenn, és a negyvenes években égett porrá.

Az első világháború előtt Vas Istvánnak és Varga Gedeonnak volt olajütője Szentsimonban. Régen hozzájuk vitték a tök-, kender- és napraforgómagot a völgy környező falvaiból, hogy olajat préseltessenek belőle. Az első világháború után 1922-ig Horváth Imre birtokában volt ilyen faprés Hangonyban. Ezután az államosításig Blahó ózdi olajgyára vállalt préselést.

⁸ Magyarország Néprajza I. köt. 93.

A húsok elkészítésében növekedett a darálás jelentősége. A régi húsos ételek (csirkehús nokedlivel, a *ludaskásának* nevezett sült libahús rizskörítéssel, a kirántott paprikás, a szárazon sült hús) mellett a darálással készített *fasírt*, a *tőött hús* jelentkezett. A *tőött káposzta* húskeverékét ezentúl nem késsel vágták fel apróra, hanem darálták. Nyilván a konzervfogyasztás hovatovább felkeltette az igényt a darált hús iránt. A habarás régi módszere, amelyet különösen leveseknel alkalmaztak, egyébként a babba főtt hús készítésekor ezentúl is előfordult.

Ünnepi étel volt a *tőött csirke*. Ha keresztelőbe vitték, tálcán helyezték el, és gondosan díszítették. Készítéséhez hozzátartozott, hogy mielőtt *lekoprázták* (lekopaszották) volna, biciklipumpával felfújták a leölt baromfit. Így könnyebben ment a feldolgozás.

Az ürgehús a szegények fölséges eledele volt. Régebben a teknőből kivakart zsírozott tésztával, a *bodak*-kal (más néven *vakaró*) fogyasztották. Az ürgét úgy fogták a cigányok, hogy hurkokat helyeztek el a hegyoldalban, és fekvé lesték, van-e már zsákmány. Azelőtt gödröt ástak, és kiöntötték az ürgét. Erre utal egy régi nóta is:

Ürge van a gödörbe, Nincsen, aki kiöntse. Megállj, ürge, megfoglak, kiöntlek, Holnapután megsütlek, megeszlek.

Jó módszernek bizonyult az ürgeöntés, hiszen a nóta szerint „az ürge hol megszalad, hol megáll, míg a lyukra nem talál a hegyekbe”.

A tészták készítése egyszerűsödött. A századforduló előtt majdnem minden parasztgazdaságban volt őrlőkő, és kétféle lisztet állítottak otthon elő. A „gyúróliszt”-ből sütötték a házi kenyeret. „Korpá”-nak nevezték a egyes lisztet.

Később a malomban való őrlés átmenetet teremtett a szabványosított lisztfajták fogyasztásának ízlésbeli előkészítéséhez. A liszt otthoni őrlésének, illetve malomban való őrlésének megszűnése után a kimért bolti lisztféleségek terjedtek el.

A boltban kapható finomlisztet „gyúróliszt”-nek nevezték, holott ennek a minősége nem egyezett meg a korábbival, amelyet házi őrlés vagy malomban való őrlés útján nyertek. Az újfajta kenyérlisztet disznóhizalásra használták fel, és ez kiszorította a régi korpát. A finomlisztek differenciálódásával később lehetett réteslisztet is vásárolni az üzletekben.

Az üzlethálózat által biztosított finomliszt nagy mértékben elősegítette a tésztafélék egységesülését, illetve a hagyományos formák variálódását szűkebb keretek közé szorította.

A régi főtt tésztaételek (a *begyerő*, a töpörtyűvel és túróval megszórt és zsemlegombócszerű *krumplibukta*⁹, a *pepp*, a „haluská”-nak mondott sztrapacska) burgonya hozzáadásával készültek. A túrós és a lekváros *derelye*¹⁰, a túrós, lekváros, mákos, diós, grízes *csík*, végül a gombócok elkészítésében az igénybe vett liszt még fontosabbnak mutatkozott, mivel ez képezte az említett ételek alapanyagát.

A sült tészták állományában lejátszódott változásokat a tűzhely fejlődése magyarázza legvilágosabban. A kemencében a nagykalácsokat sütötték. Ide tették a *morványt*, a négy ágba font kalácsot főleg lakodalmi készülődés idején.¹¹ A kerek, nagy helyet igénylő krumplis, túrós és lekváros lepényeket is kemencében tudták kisütni. A *kenyérlepény*, a kenyértésztából kiszakított cipó sütése szintén kemencében történt, de manapság valóban ritkaságszámba ment.

9 Márkus Mihály: A bokortanyák népe. Bp. 1943. 107.

10 Istvánffy Gyula: A borsodmegyei palócok. Ethnographia 1911. évf. 364. sq.

11 Istvánffy Gyula: Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethnographia 1898. évf. 314.

A *sparhét* számos tésztaféle viszonylag gyors sütésére adott lehetőséget. A takaréktűzhely melegíthető felületén sütötték a *laskát*. Attól függően, mivel ízesítették, ismertek mákos és lekváros laskát a Hangony völgyében. Az *öntött laska* elkészítése a csíkéhoz hasonlított, ugyanis a sütés után forró vízben főzték ki.

A *pampuszká-t* (fánkot) serpenyőben sütötték a takaréktűzhelyen.¹² A palacsintát külön sütőtálban forgatták. A *sparhét* sütőjébe rakták a pogácsát, a *mákosnyak-at* (mákosgubát), a kött tésztából készült, csillag alakú *mákos fentő-t* tepsiben nyújtották szét, zsírban vagy olajban sütötték ki a *herőcé-t* (más szóval cukrozott fánkot).

A *kifli* készítésekor vett péksüteményt vágta szét, belezték ki és töltötték meg túros-tejfölös-tojásos keverékkel, majd forró zsírban sütötték ki. Ebben az esetben tehát a *bolti kereskedelemből származó készétel az otthoni sütés alapanyaga lett. A bejáró munkások táplálkozásában így a hagyományos ételkultúra sokféleképpen fonódott össze az üzleti szolgáltatásokkal.*

A tűzhelyek változása magyarázatot ad a sütemények divatjának életmódbeli vonatkozásaira. A kemence még az első világháború után sok esetben a konyhában volt. Majd a *sparhét* használatának terjedésével nem egyszer összekötötték a kemencét a takaréktűzhellyel. A konyhában a kemence melegedésre, a *sparhét* sütésre-főzésre szolgált még a negyvenes években is.

A *sparhét* annyira tért nyert a konyhában, hogy a kemence a két világháború közti években az udvarra szorult ezen a tájon, és benne csupán nagyobb ünnepek (lakodalom, búcsú, halotti tor) alkalmával sütöttek kalácsokat. Kiválóan alkalmasnak látszott a kemence a nagy mennyiségű tészta sütésére, hiszen az óriási kerek tepsik amúgy sem fértek volna a takaréktűzhelyekbe. A folyamatos sütés-főzés igényének kielégítésében a kemence mégis a takaréktűzhely alatt maradt.

Különösen az ötvenes évek végétől fellendült a süteménykészítés divatja. Nem jelentett különös anyagi megterhelést a bejáró munkások háztartásaiban a cukor beszerzése. A sütemények otthoni előállításában a kemence teljesen idejét múlt eszköznek bizonyult, mert a leveles-vajas készítmények, piskótafeleségek könnyen huzatot kaphattak, vagy a húzogatás miatt tésztajuk szalonnássá válhatott. Nem beszélve arról, hogy a sütőkemencék tűzének a fokát nem lehetett szabályozni.

A *sparhét* csak az ötvenes években hódította meg az ünnepi tészták készítésének jelentős területét. Sütőjében főleg a következő süteményeket készítették: Kossuth-kiflit, Laci-süteményt, négerkockát, rizskókot, szerencsi süteményt. Ezekkel az otthoni készítményekkel a könnyen emészthető cukor, a tömény szénhidrát bőségesen kiegészítette a vasmunkások táplálkozását.

Tulajdonképpen az italok fogyasztásában ugyanolyan jellegű fejlődést lehetett megfigyelni a bejáróknál, mint az ételek esetében. A hajdani szőlőművelő kultúra emlékeit meglehetősen elmosta az idő. A filoxéra a századforduló táján nagy pusztítást jelentett, és a korábbi bortermeléssel ezután felhagytak a Hangony völgyének lakói. A nagyapáktól maradt szőlőmetsző kés elvesztette eredeti funkcióját, és itt-ott zsúpszalma veregetésére szolgált. A cseréptető általános elterjedésével ez a korábban fontos eszköz a pajta lomtárába került. Már 50–60 éves férfiak sem tudták megmondani, mire szolgált.

A paraszti szőlőművelés táji megszakadása olyan helyzetet teremtett, hogy a bejáró munkások gazdasági jellegű szabadidő-tevékenységükben teljesen felhagytak a szőlészet hagyományaival. Új, korszerű kiskertművelési módszereket alkalmaztak, de

12 *Nemcsik Pál*: A borsodnádasdi kétfalki munkásság életmódjának változása. In: Foglalkozások és életmódok. Miskolc, 1976. 52. sq.

természetesen megmaradt az italfogyasztás történelmileg kialakult igény szerkezete. Kertjeikben a következő szőlőfajtákat termesztették: delevárit, otellót, izabellát, konkordit, novát, muskotályt.

A borospincék falazásánál egyre gyakrabban alkalmaztak kohósalakot. Vendégfogadások ide vezették be a látogatókat. Ünnepeken az otthon előállított pálinka és „hazai” bor rendszerint később került asztalra. Előbb a bolti italokat fogyasztották.

A bejárók táplálkozásában lényegében a csökkenő önellátás és a növekvő szolgáltatás együtt jelentkezett. Az önellátásból származó táplálékok előállításában mind a férfiak, mind a nők részt vettek. Az önellátásban feltűnő megerhelést jelentő feldolgozás a szolgáltatás terjedő igénybevétele során az átalakulás számos variánsában előkészítéssé fejlődött. A bejárók háztartásában a nők otthoni munkája a szolgáltatói szerep kiteljesedését hozta magával, amely tudati fejlődésük alapját a bér munka irányában készítette elő. Az önellátás csökkenése miatt növekedett a bejáró munkások háztartásának feszültsége az etnikai tradíciók elavult gazdasági oldalának érvényesítésével szemben. A szolgáltatások igénybevétele főleg az ételmiszer-fogyasztás területén fokozatosan készítette fel a kiscsaládokat korszerű gazdasági működésük megalapozásával az idejét múlt táplálkozási hagyományok visszautasítására és az ételkultúra használható elemeinek megőrzésére a változásfolyamatban.

DIE MATERIELLE KULTUR VON PENDLERN IN DEN SIEBZIGER JAHREN IM HANGONY TAL (Volkskundlicher Aufsatz)

Auf der Basis einer langen und detaillierten Feldforschung wird in dieser Abhandlung versucht, über den gegenwärtigen Stand der traditionellen Lebensweise der Pendler aus der Umgebung der Stadt Ózd Auskunft zu geben und einen Überblick der Entwicklungstendenzen der Hauptgebiete der materiellen Kultur darzustellen. Von den unwesentlichen Problemen wird dadurch Abstand genommen, in dem ausschließlich folgende Fragenkomplexe, wie Wohnungsverhältnisse, die Wohnungseinrichtungen, die traditionelle und standardisierte Tracht, die Nahrung und bzw. Lebensmittel zu den ethnographischen Veränderungsuntersuchungen gewählt werden.

In einer kulturhistorischen Auffassung, in der das Wohngebäude wie eine erstarrte Kleidung des Industriearbeiters interpretiert wird, aus der er täglich herausschlüpft, lassen sich wesentlich Fragenkomplexe (Wohnung und Tracht) eng miteinander verknüpfen. In der Methodologie dieser volkskundlichen Gegenwartsforschung erhalten die Variationen der Kleidung und die Haustypologie eine wichtige Rolle, obzwar sich das Lebensmilieu seit früherer Zeit stark verändert hat.

Der alte Wohnungstyp (das sog. lange Haus) hängt mit der früherer Existenz der Großfamilie und der alten Haufensiedlung zusammen. Infolge der Veränderung innerhalb der landwirtschaftlichen Tätigkeit ist der intensive Gartenbau in den Vordergrund gerückt. Zu dieser Entwicklungstendenz gehörte das Aufkommen des L-förmigen Hauses, dessen Form aus dem langen Haus abgeleitet wird. Die Analyse der Wohnungsstruktur verschiedener Haustypen beweist die Fortdauer des alten Funktionssystems. Darüber hinaus kann man die Mehrzimmerbildung und die Etagenentwicklung wahrnehmen. Mittels statistischer Analyse wird auf Strukturveränderungen von Wohnungen,

die Gartengröße, die Modifikation von Baugrundflächen und von Baustoffen hingewiesen, historisch eingeordnet.

Heute mischen sich im Untersuchungsgebiet neue Möbel mit alten Einrichtungs-elementen. Die Existenz des alten Haustyps und die Nutzung neuer Einrichtungsgegenständen führen zu zahlreichen Spannungen in der sukzessive sich realisierenden Lebensform der Bevölkerung des Hangony Tales. Die Konservierung der älteren Funktion des Wohnungsraums brachte die Entstehung der unausgenützten Räume mit sich. Also bedeutete die alte Brauchform einen Funktionverlust. Die traditionellen Gegenstände veränderten sich zu Objekten, die während der Freizeit benutzt wurden.

Beim Themenkreis „Kleidung und Tracht“ werden auch die gesellschaftlich-ökonomischen Faktoren (die Arbeitsbedingungen in der Fabrik, die Veränderung der Tätigkeit zu Hause, das veränderte Rollenverständnis der Frau und die zunehmende Inanspruchnahme von Dienstleistungen) erwähnt. Die Brandgefahr der industriellen Arbeit brachte das Verschwinden der Gatya-Hose aus der männlichen Volkstracht mit sich. Die Frauentracht entwickelte sich von der Mode der mehrschichtigen Röcke zur Hosentracht. Der Verzicht auf Unterröcke bildet einen Grundbestandteil der gegenwärtigen Trachtenwandlung, die im Hangony Tal durch zahlreiche rezente Erscheinungsformen dokumentiert wird.

Das relativ neue Phänomen der Strumphose, verschiedene Kostüme, Mäntel und Blusen beweisen die abnehmende Betonung der Geschlechtsdifferenzen. Im klassischen Bauernmilieu bleibt dagegen die traditionelle Farbensymbolik bei den Kleidungsstücken erhalten, die im wesentlichen Indiz für das Alter des Trägers ist. Innerhalb der untersuchten Kleinregion waren unterschiedliche, auf die Trachtenwandlung bezogene Phänomene in der Veränderung der Kleidung zu registrieren. Im allgemeinen kann festgestellt werden, daß der Hanfanbau, der stark von der Bodenqualität bestimmt war, spezifische Ackerbaugeräte (Rocken, Kunkel, Breche) und besondere Trachtenformen (z.B. Unterrock, Leibchen) hervorbrachte.

In den Flurnamen der Region des Hangony Tales wird die Nutzung als ehemaliges Hanfanbaugelände ersichtlich. Die veränderte landwirtschaftliche Tätigkeit führte zur Verbreitung von standardisierten Kleidungsstücken. Die Textilstoffe wurden aus Rimaszombat (Slowakei) zu den dörflichen Schneidern gebracht. Die Kleidungsstücke der Konfektion hatten nach 1945, als die regionalen Eigenheiten der Volkstracht fast ganz verschwunden waren, eine homogenisierende Funktion.

Im Bereich Nahrung und Lebensmittel sind zahlreiche Veränderungen festzustellen. Der Bauernofen wurde durch den Sparherd ersetzt. Ihm folgte der Gasherd, mit dem das Kochen einfacher und schneller wurde. Am Rande der Region in den abgelegenen Dörfern, behielten die Bauernöfen ihre Funktion. Die drei erwähnten Herdformen existierten nebeneinander.

Auch die Namen der verkauften Lebensmittel in der Region des Hangony Tales werden aufgezählt. Damit kann die wachsende Bedeutung des Dienstleistungsbereiches belegt. Während man die großen Fladen und Kuchen traditionell in den Bauernöfen zubereitet, boten die Sparherde die Möglichkeit zur Fertigstellung von Matzen und Pfannkuchen. Die Fertiggerichte aus den Lebensmittelgeschäften wurden als Basis für das tägliche Kochen verwendet. In der Nahrung von Pendlern ist die traditionelle Eßkultur auf vielerlei Art mit dem Dienstleistungsbereich verbunden.

Ákos Dömötör